

# ИЗДАТЕЛЬСКОЕ ДЕЛО. ФИЛОЛОГИЯ

---

УДК 81'35:811.161.3(035)

**І. А. Гапоненка**

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

## **БЕЛАРУСКАЕ КНІГАДРУКАВАННЕ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ: ХАРАКТЭРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ**

У артыкуле абазначана непасрэдная залежнасць працэсу фарміравання нарматыўнай пісьмовай мовы ад стану нацыянальнага кнігадрукавання. Ахарактарызавана выключная значнасць перыяду ХІХ – пачатку ХХ ст. у гісторыі беларускага друку і беларускай літаратурнай мовы. Прааналізаваны адметныя асаблівасці беларускага кнігавыдавецкага працэсу ўказанага перыяду. Апісаны знешнія ўмовы развіцця беларускага друку ХІХ – пачатку ХХ ст., у прыватнасці па розных крыніцах выяўлены цыркуляры і цензурныя распараджэнні, якія ўскладнялі выхад у свет беларускіх кніг. Устаноўлена сувязь выдавецкай актыўнасці з асноўнымі вехамі грамадска-палітычнай гісторыі беларускага народа і вызначаны этапы развіцця беларускага кнігадруку ХІХ – пачатку ХХ ст. Паказана інтэнсіўнасць беларускага выдавецкага працэсу ў абазначаны час, у тым ліку на фоне кнігавыдання на іншых мовах. Названы асноўныя цэнтры беларускага кнігадрукавання ў гэты перыяд (Пецярбург, Вільня, Мінск) і ацэнены іх уклад у беларускае кнігавыданне. Акрэслена спецыфіка графічнага афармлення беларускіх кніг ХІХ – пачатку ХХ ст., якая заключалася ў паралельным выкарыстанні двух шрыфтоў (лацінскага і кірыліцкага), абгрунтаваны прычыны графічнай дваістасці і гістарычных змен у судносінах шрыфтоў. Зроблены вывад, што факт функцыянавання мовы ў літаратурна апрацаваным выглядзе быў адным з важнейшых і мацнейшых стымуляў станаўлення беларускай нацыянальнай мовы.

**Ключавыя словы:** моўнае станаўленне, нарматыўнасць, кнігадрукаванне, выдавецкі працэс, выдавецкі цэнтр, перыядычнае выданне, графіка, графічная дваістасць.

**I. A. Gaponenko**

Belarusian State University

## **BELARUSIAN BOOK PRINTING OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY: CHARACTERISTIC FEATURES**

The article indicates the direct dependence of the formation of regulatory writing from the state of national publishing. The exceptional importance of the period of XIX – beginning of the XX century in the history of the Belarusian press and the Belarusian literary language is characterized. The features of Belarusian book publishing process are specified for this period. The environmental conditions of the Belarusian printing of XIX – beginning of the XX century are described, in particular, according to various sources, the circular notes and censorship instructions which restricted and made complicate the release of the Belarusian books are identified. The relation of the Belarusian printing activity with the major milestones of social and political history of the Belarusian people is emphasized, and the stages of Belarusian printing of the XIX – beginning of the XX century are established. The intensity of the Belarusian publishing process of that period is reported and compared with the book printing in other languages. The major centers of Belarusian printing of the XIX – beginning of the XX century (St. Petersburg, Vilnius, Minsk) are named and their contributions to the Belarusian book publishing are estimated. The specific features of the graphic design of Belarusian books of the XIX – beginning of the XX century, which is characterized with the simultaneous application of two fonts (roman and cyrillic fonts), is outlined. The reasons of graphical duality and historical changes in the application ratio of roman and cyrillic fonts are emphasized. It is concluded that the fact of performance of Belarusian language in the literary adopted form was one of the most important and the most powerful impact of establishment the Belarusian national language.

**Key words:** linguistic formation, regulatory, printing, publishing process, Publishing Center, periodicals, graphic, graphic duality.

**Уводзіны.** Развіццё мовы і ўдасканаленне кампанентаў яе сістэмы падпарадкоўваецца ўласным унутраным законам. Аднак надзвычай істотную ролю ў гэтым працэсе адыгрываюць і аб'ектыўныя пазалінгвістычныя прычыны. Фактарам, ад якога ў найбольш значнай ступені залежыць інтэнсіўнасць фарміравання пісьмовай мовы і ўзровень яе нарматыўнасці, з'яўляецца стан нацыянальнага кнігадрукавання. Чым больш кнігадрук арганізаваны, дасканалы і разнастайны, тым вышэй патрабаванні да друкаванага слова. І наадварот, калі нацыянальнае кнігадрукаванне развіта слаба ці знаходзіцца ў заняпадзе, кнігі на нацыянальнай мове друкуюцца нерэгулярна ці ўвогуле не выдаюцца, паслабляецца і ўвага да моўных нормаў. Па словах Янкі Купалы, «газет кніжак мовай чэй найбольшей друкуюць, паважаюць тых людзей, любяць і шануюць».

У гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы і беларускай кнігі асаблівае значэнне мае перыяд XIX – пачатку XX ст. Як вядома, з 1830-х гадоў пад уплывам разнастайных пазамоўных прычын пасля доўгага перарыву ўзнаўляецца беларуская літаратурна-пісьмовая традыцыя. На працягу XIX ст. і ў першыя дзесяцігоддзі XX ст. беларускія кнігі ўсё больш упэўнена прабіваюць сабе дарогу ў свет, і разам з гэтым набіраюць сілу працэсы моўнага станаўлення.

У артыкуле ажыццяўляецца спроба прааналізаваць спецыфічныя рысы беларускага кнігадрукавання XIX – пачатку XX ст. – выключна значнага перыяду ў гісторыі станаўлення беларускай мовы, калі на фоне нацыянальна-культурнага адраджэння фактычна закладваўся яе фундамент і вызначаліся напрамкі далейшага развіцця.

**Асноўная частка.** Беларускі кнігадрук XIX – пачатку XX ст. характарызуецца паводле наступных параметраў.

1. *Легальнасць беларускага кнігадрукавання XIX – пачатку XX ст.* Гэта адна з важнейшых адзнак знешняй гісторыі мовы, якая непасрэдна ўплывае на моўна-выдавецкі працэс. Гісторыкі беларускага мовазнаўства пры апісанні беларускай моўнай сітуацыі XIX – пачатку XX ст. рэгулярна ўзгадваюць факт забароны беларускамоўнага друку царскімі ўладамі. Заўважым аднак, што не існуе адзінай версіі адносна таго, калі канкрэтна і якой афіцыйнай паперай гэтая забарона была ўведзеная. У розных навуковых працах фігуруе розны набор адпаведных дат і дакументаў. Так, у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч упамінаецца цэнзурнае распараджэнне 1847 г., накіраванае супраць мясцовага сепаратызму, цыркуляр 1859 г., якім забараняўся друк

з выкарыстаннем лацінскага шрыфта<sup>1</sup>, і больш разгорнута яго варыянт у выглядзе «Часовых правілаў па цэнзурцы» 1862 г. [1, с. 10]. Л. М. Шакун у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» абагульнена спасылкаецца на «цэлы шэраг спецыяльных пастановаў царскіх улад аб забароне беларускага кнігадрукавання, асабліва лацінскімі літарамі» [2, с. 180]. У манаграфіі «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы» гаворка ідзе пра адзін абмежавальны цыркуляр, датычны непасрэдна беларускага лацінамоўнага друку, прычым датуецца ён 1867 г. [3, с. 85]. З гэтай жа датай звязвае «афіцыйную забарону выкарыстання беларускай мовы для ўсіх відаў літаратуры» і Л. Лыч [4, с. 29]. С. Токць упамінае валуеўскі цыркуляр 1863 г., які забараняў выпуск дыдактычнай літаратуры на ўкраінскай мове і мог аўтаматычна распаўсюджвацца на беларускія выданні [5, с. 127].

Разнародныя даныя адносна забароны беларускага друкаванага і вуснага слова ў XIX ст. яшчэ ў 1928 г. падрабязна прааналізаваў А. Шлюбскі. На аснове больш за 200 крыніц па тэме, ён прыйшоў да высноў, што забарона беларускага друку адбылася ў 1859 г. у сувязі з лацінскім алфавітам, а ўсе ранейшыя і пазнейшыя даты не пацвярджаюцца фактамі.

Нягледзячы на тое, што беларускі друк у XIX ст. не меў яўных фармальных перашкод і ў гэты час беларускамоўныя выданні рознай ідэйнай скіраванасці больш ці менш рэгулярна траплялі ў свет, агульную палітыку расійскага ўрада на беларускіх землях ніяк не выпадае лічыць спрыяльнай. Уціск беларускага друкаванага слова праводзіўся на падставе разнастайных цыркуляраў, што былі выдадзены ў адносінах да іншых нацыянальных меншасцяў у Імперыі. Перманентныя русіфікатарскія дзеянні сведчаць, што ўлады не маглі згадзіцца з вольным развіццём літаратурнага «българусскомъ и малорусскомъ нарѣчіяхъ русскаго языка». Дазволі ж на выхад асобных беларускіх кніг, калі і выдаваліся, то толькі з мэтай «беларуса зрабіць рускім, іншы раз нават і пры дапамозе беларускай мовы» [6, с. 336–337]. Ёсць інфармацыя і аб спробах друкавання ў гэты час вучэбных кніг на «беларускай гаворцы» з мэтай нівеліроўкі польскага ўплыву на адукацыйную сферу [7, с. 89, 95]. Вядомы і канкрэтныя прыхільнікі такіх падыходаў да беларускага пытання, напрыклад князь П. Д. Святаполк-Мірскі, які падтрымліваў беларускасць, будучы перакананым, што беларуская ідэя дапаможа заповоіць апаліячванне беларусаў і дазволіць вярнуць «страчаныя» славянскія землі і народы ва ўлонне Расіі [8, с. 76]. Праўда, у перыяд пасля паўстання 1863 г.

<sup>1</sup> Фармальна ён адносіўся да ўкраінскай мовы, але фактычна распаўсюджваўся і на беларускую.

падобныя эксперыменты былі спынены і «друкаванаму беларускаму слову была вызначана своеасаблівая рэзервацыя ў межах этнаграфічнай літаратуры. <...> У асяроддзі прысланага ў Беларусь пасля 1863 г. чынавенства пашырылася тэндэнцыя поўнага адмаўленьня этнакультурнай іншасці беларускага насельніцтва» [9, с. 81].

На сённяшні дзень найбольш пераканаўчым выглядае пункт погляду Н. Б. Мячкоўскай, якая абгрунтавана сцвярджае, што ў строгім сэнсе «... у XIX стагоддзі не было ўрадавых забарон публікаваць увогуле што-небудзь на ўкраінскай і беларускай мове». Рэпрэсіі былі накіраваны на змест публікацый, а ў яшчэ большай ступені – на шрыфт, а менавіта лацінку, якая лічылася польскім шрыфтом, і таму «выклікала большую варожасць вялікадзяржаўных шавіністаў, чым сама мова» [10, с. 55–56].

2. *Этапы развіцця беларускага кнігадруку XIX – пачатку XX ст.* Беларуская выдавецкая дзейнасць разглядаемага перыяду працякала нераўнамерна і нестабільна. Перыяды яе актывізацыі і спаду былі напрамую звязаны з асноўнымі вехамі грамадска-палітычнай гісторыі беларускага народа.

Так, рост цікавасці да беларускай нацыянальнай культуры на пачатку XIX ст. садзейнічаў таму, што ў 30–40-я гады беларускія творы, якія дагэтуль распаўсюджваліся толькі ў рукапісным выглядзе, пачынаюць трапляць у рускі і польскі друк і нават выходзіць асобнымі выданнямі. У гэты час друкуецца ананімная літаратура (напрыклад, у 1845 г. у друку з’яўляецца ўрываак ананімнай паэмы «Энеіда навыварат»), а таксама творы першых беларускамоўных пісьменнікаў (Я. Баршчэўскага, Я. Чачота). Але гэтыя пачынанні не атрымалі шырокага развіцця ў сілу тых грамадска-палітычных абставін, якія склаліся пасля падаўлення рэвалюцыйных выступленняў 1830-х гадоў.

Сапраўдным пад’ём беларускамоўнай літаратурнай творчасці і выдавецкай дзейнасці назіраецца ў другой палове XIX ст., калі пад уплывам грамадскага руху, «а таксама ў сувязі з неабходнасцю пашырэння кантынгенту пісьменных людзей для далейшага развіцця капіталістычнай вытворчасці царскі ўрад быў вымушаны правесці некаторыя пераўтварэнні ў галіне асветы і друку» [11, с. 91]. І хоць рэакцыйны курс царызму на беларускіх тэрыторыях, накіраваны на русіфікацыю краю, не дазволіў у поўнай меры праявіцца станоўчым грамадска-палітычным зменам (напрыклад, для Беларусі існавалі своеасаблівыя, больш жорсткія, чым увогуле ў імперыі, цензурныя правілы [11, с. 92]), на рэвалюцыйнай хвалі 50–60-х гадоў выходзяць з друку асобныя творы А. Рыпінскага, П. Багрыма, п’есы В. Дуніна-Марцінкевіча, а такса-

ма значная колькасць твораў публіцыстычнага жанру, з’яўляецца першая беларускамоўная газета – «Музыка́я Прауда» К. Каліноўскага. Аднак пасля паражэння паўстання 1863 г. выхад беларускіх кніг спыняецца амаль на паўстагоддзя. З 1863 па 1889 г. у межах Расійскай імперыі не з’явілася ў друку ніводнага твора на беларускай мове [12, с. 5].

Ажыўленне беларускай літаратуры і выдавецкай дзейнасці зноў наступае толькі ў самым канцы 80-х гадоў XIX ст. у сувязі з новай рэвалюцыйна-вызваленчай хваляй. 90-я гады XIX ст. і першыя некалькі гадоў XX ст. з’яўляюцца часам выхаду ў свет публіцыстычных і мастацкіх, перакладных і арыгінальных, ананімных і аўтарскіх выданняў. У гэты перыяд выходзяць творы Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Ельскага, А. Пшчолкі, М. Косіч, перавыданы ананімнай паэмы «Тарас на Парнасе», публіцыстычныя выданні «Хто праудзівы прыяцель беднаго народу», «Dziadźka Anton ...» і інш. За апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. у межах царскай Расіі выйшла 9 беларускіх брашур агульным аб’ёмам каля 160 с., за мяжой (Жэнева, Кракаў, Познань, Львоў) з’явілася 8 кніжак удвая большага аб’ёму [паводле 13, с. 65]. З выдавецкай спадчыны першых гадоў XX ст. варта ўказаць 3 лонданскія беларускамоўныя агітацыйныя выданні Польскай Сацыялістычнай Партыі (ППС), «якія пашыралі ў народзе асновы рэвалюцыйнай думкі і адначасова папулярызавалі беларускую мову» [13, с. 68], выданні беларускага «Круга» («Круг беларускай народнай асветы і культуры») у Пецярбурзе («Калядная пісанка», «Велікодная пісанка», «Казкі», «Вязанка» Янкі Лучыны), выданні «Janka Muzykant», «Wiedźma», «Пес’ни», «Царская гаспадарка», якія Е. Туронак лічыць выданымі ў Кракаве групай беларускіх грамадскіх дзеячаў у складзе В. Іваноўскага, М. Фальскага і С. Багушэўскага [13, с. 75].

Істотна, што ў канцы XIX ст. друкаванне кніг на беларускай мове становіцца рэгулярным: пачынаючы з 1891 г. беларускія кнігі з’яўляюцца кожны год, а наяўнасць прамой пераемнасці абумоўлівае фарміраванне пэўных выдавецка-літаратурных і пісьмовых традыцый.

Але нягледзячы нават на такія сур’ёзныя змены ў выдавецкай дзейнасці, сітуацыя з беларускай кнігай застаецца ў прынцыпе нязменнай. Як і раней «... кніга на беларускай мове выходзіць спарадычна, без пэўнай сістэмы. Як у Расіі, так і за мяжой адсутнічаюць выдавецтвы, якія займаліся б сістэматычным выданнем беларускай кнігі. З’яўленне кожнай кнігі – гэта ініцыятыва нейкай прыватнай асобы ці групы энтузіястаў» [14, с. 124].

Паваротным момантам у гісторыі беларускага кнігадрукавання і беларускай літаратурнай

мовы з'явіўся 1906 год<sup>2</sup>. Пасля таго, як «законам аб свабодзе друку» было адменена табу на беларускую кнігу, у выдавецкай справе адбываюцца кардынальныя змены, назіраецца свайго роду якасны скачок. У кароткі час ствараюцца буйныя беларускія выдавецтвы і выдавецкія аб'яднанні, прыкметна павялічваюцца колькасныя паказчыкі выхаду беларускіх кніг, пашыраецца жанрава-стылістычная дыферэнцыяцыя літаратурнай мовы.

На рэвалюцыйнай хвалі 1905–1907 гг. нараджаецца і легальны беларускі перыядычны друк. На фоне рускамоўнай прэсы беларускія газеты і часопісы ўяўлялі сабой «абсалютна новы тып грамадска-палітычнага і літаратурнага выдання... Друк на роднай мове не толькі заваёўваў чытацкую аўдыторыю, а паступова пераходзіў да кіравання нацыянальна-дэмакратычным рухам у Паўночна-Заходнім краі» [16, с. 8].

У перыяд са жніўня 1906 да студзеня 1907 г. выходзіла газета «Наша доля». У лістападзе 1906 г. выйшаў першы нумар газеты «Наша Ніва». У 1912 г. у асобны часопіс «Саха» выдзяляецца сельскагаспадарчы адзел «Нашай Нівы». Сярод іншых перыядычных выданняў можна назваць дзіцячы і краязнаўчы часопіс «Лучынка» (Мінск, 1913–1914), газету клерыкальнага накірунку «Biełarus» (Вільня, 1913–1914), сатырычны часопіс «Крапіва» (Вільня, 1912), студэнцкі часопіс «Раніца» (Пецярбург, 1914) і інш. Р. Лінднэр прыводзіць спіс з 32 перыядычных беларускамоўных выданняў за перыяд з 1900 па 1918 г. [17, с. 39].

Выключную ролю ў станаўленні беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці, беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы адыграла газета «Наша Ніва». Значэнне гэтага выдання ў тым, што сам факт яго выхаду з свет «быў прынцыповым крокам на шляху папулярызацыі той ідэі, што беларуская нацыя існуе як беларускамоўная супольнасць» [18, с. 188]. Беларуская інтэлігенцыя, якая гуртавалася вакол гэтага выдання, неаспрэчна паспрыяла таму, што

<sup>2</sup> Прынята лічыць, што царскі ўказ, які дазваляў легалізаваць беларускамоўную выдавецкую дзейнасць, з'явіўся рэакцыяй уладаў на рэвалюцыйны падзеі 1905 г. Аднак фактычна ён быў выдадзены яшчэ напярэдадні рэвалюцыі – 12 (25) снежня 1904 г., а значыць не быў непасрэдна звязаны з рэвалюцыйнымі падзеямі 1905 г. Прычынай з'яўлення ўказу не выпадае лічыць узровень попыту на беларускую кнігу, які на пачатку XX ст. быў яшчэ невысокім. Не мог ён быць і вынікам рэакцыі на патрабаванні тагачасных беларускіх палітычных партый, у праграме якіх у прынцыпе моўнае пытанне завострана не ўздымалася. Хутчэй за ўсё, на думку даследчыкаў, згаданыя моўныя саступкі павінны былі нейтралізаваць з дапамогай дазволенай беларускай кнігі з цензурна ўзгодненым зместам польскі палітычны ўплыў, які на пачатку XX ст. істотна пашырыўся на беларускіх землях [15, с. 44].

«на пачатку XX ст. беларусы ўпершыню выйшлі на гістарычную авансцэну як нацыя ў сучасным разуменні гэтага слова, і, нягледзячы на розныя цяжкасці, здолелі сцвердзіць сябе ў гэтым становішчы. Вельмі рамантычная і маларэальная, як здавалася напачатку, беларуская нацыянальная ідэя ... усё ж знайшла ўвасабленне ў рэчаіснасці» [19, с. 3].

Не ўсе перыядычныя выданні былі аднолькава ўплывовымі, зыходзячы як са свайго зместу, так і па прычыне рознай працягласці і перыядычнасці выхаду ў свет. Дзейнасць большасці з іх доўжылася на працягу аднаго года (напрыклад, «Беларусь», Менск, 1905; «Беларускі шлях», Менск, 1918; «Вольны край», Ігумен, 1917, і інш.), а каля 10 газет і часопіс выйшлі толькі па аднаму разу («Krywičanin», Вільня, 1918; «Вольная Думка», Капыль, 1911, «Самасейка», б. м., 1914, і інш.)<sup>3</sup>. Аднак несумненнай выглядае іх роля ў «грамадскай акцэптацыі беларускай мовы як мовы зносінаў па слянянскім асяроддзем» [17, с. 38]. Публіцыстыка беларускамоўных легальных выданняў прыцягнула ўвагу да праблем мовы як асновы для самавызначэння нацыі і ўвогуле паспрыяла фарміраванню грамадскай свядомасці ў рэчышчы беларускага нацыянальнага адраджэння [16, с. 12–15].

На развіццё беларускага кнігадрукавання адмоўна паўплывала першая сусветная вайна: у 1914 г. прыкметна скарачаецца друкаванне беларускіх кніг, перастаюць выходзіць многія перыядычныя выданні (восенню 1914 г. – «Лучынка», у студзені 1915 г. – «Саха», а ў жніўні 1915 г. выходзіць апошні нумар «Нашай Нівы»), спыняецца існаванне беларускіх выдавецтваў. Але поўнаасцю літаратурная і выдавецкая дзейнасць не заціхае: у 1915 г. працуюць выдавецтвы «Вясёлка», «Беларускае выдавецкае таварыства», пазней беларускія кнігі друкуюцца ў выдавецтве «Вольная Беларусь», у 1916 г. у Вільні пачынае выходзіць газета «Номан», а ў Петраградзе – «Дзянніца», «Świateś». Усе гэтыя факты сведчаць пра тое, што «...беларуская літаратура была ўжо на такім узроўні, што, нягледзячы на ўсе цяжкасці, развіццё яе працягвалася, літаратурны працэс стаў грамадскай з'явай» [14, с. 38].

3. *Інтэнсіўнасць беларускага выдавецкага працэсу ў XIX – пачатку XX ст.* У XIX ст. беларуская кніга прабівалася ў свет з вялікімі цяжкасцямі. За ўсё XIX ст. (да 90-х гадоў) выйшла ўсяго 38 беларускіх выданняў [20, с. 203]. 3 канца

<sup>3</sup> На Украіне, для параўнання, у аналагічны перыяд толькі ў Кіеве рэгулярна выдавалася 7 перыядычных выданняў на роднай мове, а яшчэ больш багатай была украінская перыёдыка ў падаўстрыйскай Галіцыі [12, с. 27].

XIX ст. выдавецкі працэс становіцца больш інтэнсіўным. Так, за перыяд з 1891 па 1906 г. з’явілася каля 40 толькі асобных беларускіх выданняў [21, с. 42]. Сітуацыя з выданнем беларускіх кніг яшчэ больш заўважальна змяняецца з 1906 г. Так, з 1906 па 1915 г. выйшла прыблізна 100 беларускіх кніг і брашур [21, с. 43].

Аднак выданне на беларускай мове ажыццяўлялася больш марудна, чым на іншых мовах. Напрыклад, на першай выставе друкаваных твораў у 1908 г. «экспанаваліся кнігі 23 852 назваў на 44 мовах... Па мовах выдання яны размяркоўваліся наступным чынам: руская (18 286), польская (2063), нямецкая (779), яўрэйская (654), латышская (557), эстонская (303), татарская (299). У канцы спіска ўслед за 8 кнігамі на японскай мове названыя і 5 кніг на беларускай мове. ... На беларускай мове зафіксавана 2 перыядычныя выданні. На яўрэйскай – 29, на літоўскай – 11, на ўкраінскай – 7 назваў» [22, с. 146–147]. А паводле Н. Ю. Бярозкінай, на працягу 1910 г. у Расіі выйшла 649 назваў кніг на латышскай мове, 454 – на эстонскай, 313 – на татарскай і толькі 14 – на беларускай. С. Х. Александровіч ... прыводзіць іншую лічбу – 29 [11, с. 128].

4. *Асноўныя цэнтры беларускага кнігадрукавання ў XIX – пачатку XX ст.* Галоўнымі цэнтрамі выдання беларускай кнігі ў гэты час становяцца Пецярбург і Вільня (некалькі пазней да іх далучаецца Мінск). У Вільні даволі прадуктыўна працавалі выдавецтвы «Наша Ніва», «Наша хата», «Палачанін», «Беларускае выдавецкае таварыства», «Беларус», у Мінску – выдавецтвы пры часопісах «Лучынка» і «Вясёлка».

У Пецярбурзе выдавецкая дзейнасць была асабліва актыўнай. Найбольш значны ўклад у развіццё беларускага кнігадрукавання, на думку даследчыкаў, унесла пецярбургская суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», якая ўтварылася 5 мая 1906 года. З гэтага выдавецтва выходзілі ў свет кнігі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цішкі Гартнага, Змітрака Бядулі, Цёткі, Каруся Каганца, перавыданні твораў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, і Францішка Багушэвіча, перакладная літаратура (творы А. Міцкевіча, Э. Ажэшкі, М. Крапіўніцкага, А. П. Чэхава), вучэбная літаратура (напрыклад, «Беларускі лементар, або першая навука чытання», «Першае чытанне для дзетак беларусаў» Цёткі і інш.). Усяго за 8 гадоў свайго існавання суполка выдала больш 40 назваў кніг. Выдавецкую дзейнасць суполкі спыніла Першая сусветная вайна.

У Пецярбурзе пэўны час працавала прыватнае выдавецтва А. Грыневіча (1910–1914 гг.), якое выдала 10 кніг на беларускай мове, у прыватнасці «Адвечная песня» і «Гусяр» Янкі Купалы, «Тоўстае палена», «Нёманоў дар», «Прапаў чалавек» Якуба Коласа і інш.

Пецярбургскае нелегальнае выдавецкае таварыства «Грамада» (1906–1907) займалася выпускам агітацыйнай літаратуры. Ім было выдадзена 6 кніжак: «Што такое свабода» І. Сігава, «Ці будзе для ўсіх зямлі?», «Як мужыку палепшыць сваё жыццё?» (лацінкай і кірыліцай), «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць», «Забастоўка» [14, с. 130–142].

У Пецярбурзе таксама выйшла ў свет больш дзясятка кніг без указання выдавецтва, сярод іх «Шляхам жыцця» Янкі Купалы, «Апавяданні» У. Галубка, «Прапаў чалавек. Паслушная жонка. Грушы сапяжанкі» Якуба Коласа [1, с. 113–114].

Улічваючы колькасць выданняў (чвэрць усёй тагачаснай беларускай кніжнай прадукцыі [14, с. 164]) і іх значнасць у гісторыі беларускага літаратурнага працэсу, можна сцвярджаць, што Пецярбург пачатку XX ст. стаўся галоўным асяродкам беларускага кнігавыдання. Тое, што беларускае слова змагло прабыць сабе дарогу так далёка па-за межамі Беларусі, цалкам заканамерны вынік. Перш за ўсё Пецярбург пачатку XX ст. з’яўляўся цэнтрам прагрэсіўных рэвалюцыйна-дэмакратычных сіл, якія падтрымлівалі ідэі беларускага нацыянальнага адраджэння і самавызначэння і згуртоўвалі людзей, зацікаўленых беларускай нацыянальнай справай. З Пецярбургам былі звязаны перадавыя рускія вучоныя і дзеячы культуры (А. А. Шахматаў, П. В. Бяссонаў, А. Л. Пагодзін і інш.), якія «дапамагалі беларускаму нацыянальнаму руху сваімі аб’ектыўнымі даследаваннямі і грамадскімі выступленнямі» [1, с. 111]. Да таго ж менавіта ў Пецярбург пры адсутнасці вышэйшых навучальных устаноў на беларускай тэрыторыі (Віленскі ўніверсітэт быў зачынены ў 1832 г., а заснаваны ў 1848 г. Горы-Горацкі земляробчы інстытут – у 1864 г.) накіроўваліся лепшыя нацыянальна арыентаваныя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі.

5. *Спецыфіка графічнага афармлення беларускамоўных выданняў.* Адносна графічнай перадачы беларускіх вуснамоўных асаблівасцей у XIX – пачатку XX ст. склалася нестандартная сітуацыя. Натуральная для перыяду станаўлення любой мовы графічная варыянтнасць у межах пэўнай графічнай сістэмы на беларускай глебе дапаўнялася варыянтнасцю за кошт паралельнага выкарыстання двух шрыфтоў – лацінскага (у польскай мадыфікацыі) і кірыліцкага (на аснове рускай «гражданкі»).

На славянскім грунце апазіцыя шрыфтоў звычайна знаходзіцца ў сувязі з апазіцыяй веравызнанняў: лацінкай карыстаюцца католікі, а кірыліцай – вернікі праваслаўнай канфесіі. На тэрыторыі Беларусі, размешчанай на руска-польскім этнакультурным і рэлігійным памежжы,

традыцыйна функцыянуюць дзве хрысціянскія царквы – праваслаўная і каталіцкая. Таму выкарыстанне дзвюх графічных сістэм у беларусаў было з’явай зусім натуральнай. Больш таго, «апазіцыя кірыліцы і лацінцы ... аказалася ўключанай у шэраг іншых нацыянальна-палітычных і культурных працэсаў і калізій» [23, с. 338]. Так, графічнай дваістасці беларускага пісьменства XIX – пачатку XX ст. у значнай ступені садзейнічала своеасаблівае руска-польскае «двухмоўе», калі на беларускай тэрыторыі польскай і рускай мовы былі не проста «суседкамі» беларускай, а мелі пэўны функцыянальны статус: польская ўжывалася па традыцыі, як спадчына даўніх культурных і грамадскіх сувязяў беларускага і польскага народаў, руская – як афіцыйная мова Расійскай дзяржавы, у склад якой уваходзіла Беларусь.

Трываласць становішча лацінкі ў беларускім пісьменстве XIX – пачатку XX ст. абумоўлена галоўным чынам наступнымі фактарамі. Абвяшчэнне рускай мовы дзяржаўнай у Беларусі пасля далучэння яе да Расіі напачатку амаль ніколі не пахіснула пазіцыі польскай мовы. Польская і мясцовая беларуская шляхта па-ранейшаму працягвала размаўляць і пісаць па-польску. Моцнай падтрымкай прэстыжу лацінкі служыла і тое, што да 30-х гадоў XIX ст. польская мова была мовай школьнага навучання і мела своеасаблівы статус мовы культуры і адукаванасці. Да ўсяго гэтага трэба дадаць і папулярнасць каталіцкай царквы на Беларусі, што таксама істотна падвышала аўтарытэт лацінкі.

У такой сітуацыі зусім натуральна, што лацінка знаходзіла прызнанне ў адукаваных беларусаў і прымянялася пры друкаванні беларускіх тэкстаў. Многія беларускамоўныя пісьменнікі і выдаўцы беларускіх кніг былі выхаваны ў духу польскай культурнай традыцыі і належалі да каталіцкай канфесіі, таму лацінскі алфавіт успрымаўся імі як элемент моўнай сувязі з польскай культурай. Усе аўтары, як правіла, добра валодалі польскай мовай, пісалі на ёй, а таму і свае беларускія творы афармлялі звыклай лацінкай.

Ва ўмовах рускага моўнага ўціску выбар лацінкі быў да таго ж часцей за ўсё свядомым пазіцыйным крокам, «семіятычна маркіраваным» апазнавальным знакам прыналежнасці да польскай культуры, і азначаў «каталіцкую, прапольскую і «заходнюю» («еўрапейскую») арыентацыю таго, хто піша; быў сімвалам яго апазіцыйнасці да Імперыі і салідарнасці з польскім свабодлюбствам» [23, с. 339]. Гэты аргумент у большай ці меншай ступені, відаць, быў актуальным для ўсіх беларускамоўных аўтараў у XIX ст. В. Дунін-Марцінкевіч, выбіраючы лацінку, паставіў пад цэнзурны ўдар пераклад «Пана Тадэвуша»: цэнзура забараніла яго толькі з-за

ўжытага лацінскага шрыфту. Для К. Каліноўскага кірыліца была «літарамі ворага», а лацінка – «натуральным пісьмом уніята Jaśka haspadara z pad Wilni, ад імя якога ён выступае ў абарону Rządu, варожага рускаму цару» [24, с. 286]. Да лацінкі меў асаблівую прыхільнасць і Ф. Багушэвіч. Захаваліся звесткі пра тое, што пісьменнік хацеў бачыць свае творы аформленымі менавіта лацінскай графікай, а рукапісную «Скрыпачку беларускую» «завяшчаў жонцы аддаць у друк толькі на той умове, што яна будзе друкавацца лацінскімі літарамі» [24, с. 286].

Суадносіны паміж дзвюма графічнымі сістэмамі ў беларускамоўным друку XIX – пачатку XX ст. гістарычна змяняліся ў вялікай ступені ў залежнасці ад таго, як складваліся ўмовы для функцыянавання польскай і рускай моў.

Прыкладна да 60-х гадоў XIX ст. у беларускіх выданнях выкарыстоўвалася пераважна лацінская графіка за выключэннем хіба што тых твораў, якія з’яўляліся ў расійскім перыядычным друку. Лацінкай друкаваліся творы Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, «Музыкажа Прауда» К. Каліноўскага. Кірыліца ў гэты час прымянялася вельмі рэдка, асобнымі выданнямі ў 1830–60-х гадах на ёй выйшла фактычна толькі 3 беларускамоўныя творы: «Бясёда старога вольніка...», «Разказы на бѣлорусском нарѣчїи» і «Рѣчь Старовойта...».

З 60-х гадоў XIX ст. у першую чаргу пад уплывам русіфікатарскай палітыкі уладаў доля лацінскай графікі ў беларускім кнігадрукаванні прыкметна зніжаецца (гл. вышэй пра абмежавальныя пастановы ў адносінах прымянення лацінскага шрыфту ў выдавецкай практыцы на тэрыторыі Расійскай імперыі). А калі ў 1890-я гады выдавецкая дзейнасць на беларускай мове значна ажыўляецца, беларускі друк ужо актыўна карыстаецца кірыліцай. Лацінкай выходзяць толькі творы Ф. Багушэвіча, якія публікуюцца за межамі царскай Расіі.

Падчас выдавецкага ўздыму 90-х гадоў XIX ст. пазіцыі лацінкі паслабляюцца настолькі, што гэты перыяд можна лічыць паваротным у гісторыі беларускай графікі, калі беларускае кнігадрукаванне ўзяло выразную арыентацыю на кірыліцу. Кірылічная графіка дамінуе і ў першыя гады XX ст. Найбольш паслядоўна яна прымяняецца ў арыгінальных, перакладных творах і перыядычных выданнях. Не выходзіць канчаткова з ужытку і лацінка, але яе выкарыстанне абмяжоўваецца толькі перавыданнямі тэкстаў, раней надрукаваных лацінскім шрыфтам. Прывядзем паказальныя лічбы з каталога «Кніга Беларусі: 1517–1917»: да 1890 г. зафіксавана 25 выданняў на лацінцы і 3 – на кірыліцы, а за перыяд з 1891 па 1917 гг. – 139 кніг на кірыліцы і 67 на лацінцы [20].

На пачатку XX ст. практыкуюцца выданні ў паралельных шрыфтах. Усяго за перыяд з 1801 па 1917 г. паралельна кірыліцай і лацінкай выйшла 60 выданняў [24, с. 283], большасць з якіх прыпадае на першае дзесяцігоддзе XX ст.

Хутчэй за ўсё такі выдавецкі прыём, як паралельныя выданні ў розных шрыфтах, быў выкліканы жаданнем прыцягнуць увагу як можна больш шырокага кола чытачоў, «садзейнічаць нейтралізацыі адмоўных наступстваў канфесіянальнага раздзялення» [25, с. 351]. Аднак з часам станавілася відавочным, што графічная празмернасць замаруджае працэсы моўнага развіцця і на фоне агульнамоўных нарматыўных тэндэнцый з'яўляецца непрымальнай, бо нерэальна «ў прыціснутым русіфікацыйнай краі, дзе пісьменных не было і чвэрці насельніцтва, аб'яднаць народ, прапаноўваючы яго розным групам розныя алфавіты» [24, с. 289].

Паступова ў тагачасных беларускіх пісьменніцкіх і выдавецкіх колах выспявае думка пра адмову ад графічнай дваістасці. На гэтай глебе разгарнулася дыскусія, у эпіцэнтры якой аказалася газета «Наша Ніва». У 1912 г. на яе старонках распачалася актыўнае абмеркаванне гэтага пытання (№ 4, 5, 6, 8, 19, 20). У рубрыцы «Гутаркі с чытачамі» з'явілася серыя артыкулаў пад агульнай назвай «Які шрыфт?» за подпісам І. М-скі, у якіх праводзіўся агляд розных чытацкіх думак адносна таго, ці варта змяняць існуючую графічную сітуацыю і якому шрыфту трэба аддаць перавагу, прыводзіліся таксама разнастайныя аргументы на карысць таго ці іншага графічнага варыянта. Падсумоўваючы розныя чытацкія меркаванні, аўтар згаданай серыі артыкулаў указвае, што большасць чытачоў

«Нашай Нівы» аргументавана выказалася за кірыліцу, і адпаведна робіць вывад, што гэты шрыфт «пры цяперашніх варунках ... можа прынясьці нам найбольш карысці». У адпаведнасці з вынікамі дыскусіі ў хуткім часе спыняецца друкаванне «Нашай Нівы» ў двух шрыфтах, і газета пачынае выходзіць у свет толькі на кірыліцы.

Магчыма, аўтарытэт «Нашай Нівы» адыграў пэўную ролю ў тым, што выкарыстанне лацінкі ў беларускім пісьменстве на працягу другога дзесяцігоддзя XX ст. паступова ўсё больш зніжаецца. Лацінскі шрыфт, праўда, усё ж працягвае прымяняцца для афармлення беларускіх тэкстаў. Таксама назіраецца выданне беларускіх тэкстаў у паралельных шрыфтах, хаця далёка не ў такім аб'ёме, як раней. У двух графічных варыянтах, напрыклад, была выдадзена ў Вільні ў 1918 г. першая беларуская граматыка («Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча).

**Заклучэнне.** Такія адметныя асаблівасці беларускага кнігавыдання XIX – пачатку XX ст., як яго перарывістасць, неаднолькавая інтэнсіўнасць на розных гістарычных этапах, устаануленне прамой пераемнасці ў выдавецкім працэсе толькі з 90-х гадоў XIX ст., прыкметны выдавецкі ўсплёск толькі ў перыяд пасля 1906 г., самым непасрэдным чынам адлюстраваліся ў запаволеным і нераўнамерным характары тагачаснага моўнага працэсу. Але ўсё ж сам факт функцыянавання мовы ў літаратурна апрацаваным выглядзе, у той час як вельмі нямногія народы ў складзе Расійскай імперыі мелі сваю літаратуру і кнігадрукаванне [16, с. 7], быў найважнейшым і наймацнейшым стымулам станаўлення беларускай нацыянальнай мовы.

### Літаратура

1. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. Мінск: Навука і тэхніка, 1968. Т. 2. 342 с.
2. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб. дапам. 2-е выд., перапрац. Мінск: Універсітэцкае, 1984. 319 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. 463 с.
4. Лыч Л. Культура Беларусі: от самобытной к денационализированной. Минск: Кнігазбор, 2010. 54 с.
5. Токть С. Социально-культурные условия белорусского национального движения в XIX – начале XX в. // Cesty k národnému obrození: běloruský a český model: sb. příspěv. z konf., Praha, 4–6 červ. 2006 г. / ed.: Alena Ivanova, Jan Tuček. Praha, 2006. С. 122–133.
6. Шлюбскі А. Адносіны расійскага ўрада да беларускае мовы ў XIX ст. // Запіскі. Менск: Аддз. гуманітар. навук, 1928. Кн. 2, т. 1: Працы клясы філэлагіі. С. 303–337.
7. На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения; отв. ред. Л. Е. Горизонтов. М., 2004. 255 с.
8. Снайдэр Ц. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 / пер. з англ. Мінск: Медысонт, 2010. 421 с.
9. Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX – першая траціна XX ст. Мінск: Тэхналогія, 2007. 306 с.
10. Мечковская Н. Б. Белорусский язык: социолингвистические очерки. München: O. Sagner, 2003. 156 с.



11. Бязозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.): вучэб. дапам. 2-е выд. Мінск: Беларус. навука, 2000. 199 с.
12. Біч М. В. Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст.: гістарычныя асаблівасці, узаемаадносінны з іншымі народамі / Акад. навук Беларусі, Беларус. кам. славістаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 29 с.
13. Turonek Jerzy. Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego w latach 1902–1905 // *Studia litteraria Polono-Slavica. Acta litteraria*. 1985. T. 9. S. 65–81.
14. Александровіч С. Х. Пуцявіны роднага слова: праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Мінск: Беларус. дзярж. ун-т, 1971. 245 с.
15. Turonek Jerzy. Działalność białoruskiego wydawnictwa “Zahlanie sonca i ū nasza akonca” w Petersburgu (1906–1914) // *Studia litteraria Polono-Slavica. Acta litteraria*. 1992. T. 13. S. 41–62.
16. Зубчонак Н. А. Беларускі друк у перыяд станаўлення нацыянальна-дэмакратычнага руху (1905–1917 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.10 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2001. 20 с.
17. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / пер. з ням. Л. Баршчэўскага. 2-е выд. Мінск; СПб.: Неўскі прасцяг, 2005. 538 с.
18. Бэрд Т. «Наша Ніва» як крыніца меркаванняў пра талерантнасць // Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне: матэрыялы канф. / Міжнар. асац. беларусістаў; рэд.: А. Мальдзіс [і інш.]. Мінск, 1994. С. 186–191.
19. Унучак А. У. «Наша Ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.). Мінск: Беларус. навука, 2008. 186 с.
20. Кніга Беларусі (1517–1917): звод. каталог / склад.: Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч; Беларус. Сав. Энцыкл.; навук. рэд.: С. Х. Александровіч, Н. Б. Ватацы, І. П. Хаўратовіч. Мінск: БелСЭ, 1986. 614 с.
21. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // *Вес. Акад. навук Беларус. ССР, Сер. грам. навук*. 1967. № 3. С. 41–49.
22. Киштымов А. И. Издательское дело Белоруссии на выставках печати конца XIX – начала XX в. // *Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: матэрыялы навук. сес., Мінск, 16–17 ліст. 1994 г. / Addz-ne гуманітар. навук; рэдкал.: Л. Ф. Яўмен [і інш.]. Мінск, 1995. С. 146–149.*
23. Мечковская Н. Б. Зачем одному народу две азбуки? (кириллица и латинка в истории Первого белорусского возрождения) // *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Віцебск, 22–24 крас. 1997 г.: у 3 ч. / Віцеб. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г. М. Мезенка (адк. рэд.) [і інш.]. Віцебск, 1997. Ч. 2. С. 337–342.*
24. Мечковская Н. Зачем одному народу две азбуки? (Кириллица и латинка в коллизиях белорусского возрождения) // *Slavia orientalis*. 1998. Roc. 46, № 2. S. 277–292.
25. Turonek Jerzy. Geneza i autorstwo pierwszego elementarza białoruskiego // *Slavia orientalis*. 1986. Roc. 35, № 3. S. 347–358.

#### References

1. Kramko I. I., Yurevich A. K., Yanovich A. I. *Gistoryya belaruskay litaraturnay movy: u 2 tamakh* [The history of the Belarusian literary language]. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1968, vol. 2. 342 p.
2. Shakun L. M. *Gistoryya belaruskay litaraturnay movy: vuchebny dapamozhnik* [The history of the Belarusian literary language: textbook]. Minsk: Universitetskay Publ., 1984. 319 p.
3. *Leksikologiya suchasnay belaruskay litaraturnay movy* [Lexicology of the modern Belarusian literary language]. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1994. 463 p.
4. Lych L. *Kul'tura Belarusi: ot samobytnoy k denatsionalizirovannoy* [Culture of Belarus: from the original to the denationalized]. Minsk, Knigazbor Publ., 2010. 54 p.
5. Tokt' S. Social-cultural conditions of the Belarusian national movement in the XIX – early XX century. *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model: sb. příspě. z konf.* Praha, 2006, pp. 122–133 (In Russian).
6. Shlyubski A. Relations of the Russian government to the Belarusian language in the XIX century. *Zapiski. Kn. 2, t. 1: Pratsy klyasy filyolyogii* [Memoirs. Part 2, vol. 1: Proceedings of philological class]. Minsk, Addzel gumanitarnykh navuk Publ., 1928, pp. 303–337 (In Belarusian).
7. *Na putyakh stanovleniya ukrainskoy i belorusskoy natsiy: faktory, mekhanizmy, sootneseniya* [On the ways of the formation of the Ukrainian and Belarusian nations: factors, mechanisms, correlations]. Moscow, In-t slavyanovedeniya RAN Publ., 2004. 255 p.
8. Snyder Ts. *Rekanstruksyya natsyy: Pol'shcha, Ukraina, Litva i Belarus', 1569–1999* [Reconstruction of the nations: Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus, 1569–1999]. Minsk: Medysont Publ., 2010. 421 p.



9. Tokts' S. *Belaruskaya vyoska u epokhu z'menau: drugaya palova XIX – pershaya tratsina XX st.* [Belarusian village in an era of change: the second half of the XIX – the first third of the XX century]. Minsk: Tekhnalohiya Publ., 2007. 306 p.
10. Mechkovskaya N. B. *Belorusskiy yazyk: sotsiolingvistichekieskie ocherki* [Belarusian language: sociolinguistic essays]. München, O. Sagner, 2003. 156 p.
11. Byarozkina N. Yu. *Gistoryya knigadrukavannya Belarusi (XVI – pachatak XX st.): vuchebnyy dapamozhnik* [The history of printing in Belarus (XVI – early XX century): textbook]. Minsk: Belarus. Navuka Publ., 2000. 199 p.
12. Bich M. V. *Belaruskay adradzhenne u XIX – pachatku XX st.: gistarychnyya asablivastsi, uzaemaadnosiny z inshymi narodami* [Belarusian revival in the XIX – early XX century: the historical features, relations with other nations]. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1993. 29 p.
13. Turonek Jerzy. From the history of the Belarusian publishing movement in 1902–1905. *Studia litteraria Polono-Slavica. Acta litteraria*, 1985, vol. 9, pp. 65–81.
14. Aleksandrovich S. Kh. *Putsyaviny rodnaga slova: prablemy razvitsystya belaruskay litaratury i druku drugoy palovy XIX – pachatku XX stogoddzya* [The way of native words: problems of development of Belarusian literature and print in the second half of the XIX – early XX century]. Minsk: Belaruskі dzyarzhauy universitet Publ., 1971. 245 p.
15. Turonek Jerzy. Activities of the Belarusian publishing house "Zahlane sontsa i u nasha akontsa" in St. Petersburg (1906–1914). *Studia litteraria Polono-Slavica. Acta litteraria*, 1992, vol. 13, pp. 41–62.
16. Zubchonak N. A. *Belaruskі druk u peryyad stanaulennya natsyyanal'na-demakratychnaga rukhu (1905–1917 gg.). Autaref. dys. kand. filal. navuk* [Belarusian printing in formation of national-democratic movement (1905–1917). Abstract of thesis cand. of Philology]. Minsk, 2001. 20 p.
17. Lindner R. *Gistoryki i ulada: natsyyatvorchy pratses i gistarychnaya palityka u Belarusi XIX–XX st.* [Historians and authority: national creative process and the historical policy in Belarus XIX–XX centuries]. Minsk; St. Petersburg: Neuski prastsyag Publ., 2005. 538 p.
18. Berd T. “Nasha Niva” as a source of tolerance opinions. *Materyyaly kanferentsyi “Natsyyanal'nyya i regiyanal'nyya kul'tury, ikh uzaemadzeyanne”* [Materials of the Conference “National and regional cultures, their interaction”]. Minsk, 1994, pp. 186–191 (In Belarusian).
19. Unuchak A. U. *“Nasha Niva” i belaruskі natsyyanal'ny rukh (1906–1915 gg.)* [“Nasha Niva” and the Belarusian national movement (1906–1915)]. Minsk: Belaruskaya navuka Publ., 2008. 186 p.
20. Galenchanka G. Ya., Neparozhnaya T. V., Radzevich T. K. *Kniga Belarusi (1517–1917): zvodnyy catalog* [The book of Belarus (1517–1917): Summary Catalog]. Minsk, BelSE Publ., 1986. 614 p.
21. Kramko I. I., Yurevich A. K., Yanovich A. I. The evolution of the Belarusian language publications of the new period. *Vestsi Akademii navuk Belaruskay SSR* [The news of the Academy of Sciences of the Belorussian SSR], series of social sciences, 1967, no. 3, pp. 41–49 (In Belarusian).
22. Kishtymov A. I. Publishing of Belarus at the press exhibitions of the late XIX – early XX century. *Materyyaly navukovay sesii “Belarus': gistarychny lyos naroda i kul'tury”* [Materials of the Scientific Session “Belarus: historical destiny of the people and culture”], Minsk, 1995, pp. 146–149 (In Belarusian).
23. Mechkovskaya N. B. Why does one nation have two ABCs? (Cyrillic and Latin in the history of the First Belarusian Revival). *Materyyaly IV Mizhнародnay navukovay kanferentsyi “Belaruskay-ruskay-pol'skay supastaulyal'nae movaznaustva i litaraturaznaustva”* [Materials of the IV International Scientific Conference “Belarussian-Russian-Polish comparative linguistics and literary criticism”]. Vitebsk, 1997, part. 2, pp. 337–342 (In Belarusian).
24. Mechkovskaya N. Why does one nation have two ABCs? (Cyrillic and Latin in the history of the First Belarusian Revival). *Slavia orientalis*, 1998, Roc. 46, no. 2, pp. 277–292.
25. Turonek Jerzy. Genesis and authorship of the first Belarusian primer. *Slavia orientalis*, 1986, Roc. 35, no. 3, pp. 347–358.

### Звесткі пра аўтара

**Гапоненка Ірына Алегаўна** – доктар філалагічных навук, дацэнт, прафесар кафедры гісторыі беларускай мовы. Беларuskі дзяржаўны ўніверсітэт (220030, Мінск, вул. Карла Маркса, 31, Беларусь). E-mail: ira175@tut.by

### Information about the author

**Gaponenko Iryna Alegauna** – DSc (Philology), Associate Professor, Professor, the Department of the History of the Belarusian Language. Belarusian State University (31, Karla Marksa str., 220030, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: ira175@tut.by

Пасмыніў 02.02.2018